

Islomova Hokima
Buxoro davlat universiteti talabasi

XORAZMSHOHLAR (ANUSHTEGINLAR) DAVLATI VA UNING TARIXIY GEOGRAFIYASI

Annotasiya: Mazkur maqolada XI–XIII asrlarda Xorazm, Movarounnahr va Oʻrta Sharq zaminida hukumronlik qilgan davlatning siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, maʼdaniy, xoʻjalik hayoti, savdo-sotiq va tovar-pul munosabatlari, shahar va qishloqlari, ularning xoʻjalik turmushlari haqida soʻz boradi. Shuningdek, maqolada siyosiy oʻzgarishlar, hokimiyat tepasida turgan davlat rahbarlarining siyosiy boshqaruvi, maʼmuriy boshqaruv islohotlari qayd etilgan.

Kalit soʻzlari: Anushteginiy –Xorazmshohlar, Podshoh Qutbid–dunyo vad–din Abdu –faht Muin Amiral–moʻminin, Zahirayi xorazmshohiy, Yoqut al-Hamaviy, Zakariyo Qazviy, Takash,Gurganch, Buxoro, Samarqand, Andalusa, Dargʻon.

Abstract: In this article, the political, social, economic, cultural, economic life, trade and commodity-monetary relations, cities and villages, their houses, of the state that ruled Khorezm, Movarounnahr and the Middle East in the XI-XIII centuries. It is about marriages. Also, the article mentions political changes, political management of state leaders, administrative management reforms.

Key words: Anushtegini-Khorazm Shahlar, King Qutbid-dunya wad-din Abdu-faht Muin Amiral-mo'minin, Zahirai Khorazmshahi, Yaqut al-Hamawi, Zakariyo Qazvi, Takash, Gurganch, Bukhara, Samarkand, Andalusa, Dargan.

KIRISH

Anushteginiylar sulolasining asoschisi yoki birinchi vakili Anushtegin kelib chiqishi jihatdan oʻgʻuz turklaridan boʻlib yoshligida Garjiston (Gurjiston) da yashagan va yollanma jangchi (mamluk) boʻlgan.

Saljuq sultoni Malikshoh I davrida Anushtegin Tashdorlik mansabiga (sulton hovuzlari va hamomlari ashyolari xazinachisi) koʻtargan edi. Bu lavozimga sultonning ishonchli kishisi tayinlangan, Anushtegin sultonning eng yaqinlaridan biriga aylanadi. Natijada 1076-yilda Sulton Malikshoh Anushteginni Xorazm hokimi etib tayinlaydi [1]. Anushtegin Saljuqiylarga tobe boʻlib hokimiyatni boshqaradi va 1097-yilda vafot etadi. Uning oʻgli Qutbiddin Muhammad (1097-1128) Xorazm voliyi qilib tayinlanadi. U otasi davrida Marvda ilm olgan, xususan diniy ilmlarni yaxshi oʻrgangan edi. Tarixiy manbalarda Xorazmshohning unvonim “Podshoh Qutbid –dunyo vad –din Abdul –faht Muin Amiral –moʻminin” (“Dunyo va din qutbi, gʻalabalar otasi Moʻminlar amiri –xalifaning yordamchisi”) deb ulugʻlanishi Qutbiddin Muhammad Saljuqiylarga tobe boʻlsada mavqeyi ancha baland boʻlganidan dalolat beradi [2].

Qutbiddin Muhammad olimu fuzalolarga homiylik qilgan adolatli hukmdor boʻlgan. Jurjoniyning tabobatga oid “Zahirayi xorazmshohiy” asari Qutbiddin Muhammadga bagʻishlangan [3].

Otsiz oʻz raqiblari orasidagi ziddiyatlardan ustamonlik bilan foydalanib oʻz davlati mustaqilligini saqlabgina qolmay uning hududlarini kengaytirdi. 1141–yilda Otsiz Xuroson yerlarini Marv, Nishopur shaharlarini egallaydi [4].

Takash (1172-1200) mohir davlat arbobi, tadbirkor va uddaburon hukmdor sifatida o'z davlati qudratini yuksaltirishga muvaffaq bo'ladi. 1187-1193-yillarda u Nishopur, Ray va Marv shaharlarini bosib oladi. 1194-yilda saljuqiylar sultoni Tug'ulga qaqshatqich zarba berib, Eronni Xorazmga bo'ysundiradi[5]. Muhammad Xorazmshoh (1200-1220) davrida davlat yanada kengayib, Yaqin Sharqdagi eng qudratli davlatga aylanadi. Xorazm Kaspiy dengizidan Fors qo'ltig'igacha, Kavkazdan Hindiqush tog'larigacha bo'lgan yerlarni o'z ichiga olgan. Alouddin Muhammad sa'y-harakatlari tufayli 1217-yilga kelib butun Movorounnahr, Ozarbayjon, Eron, Xurosondan Hindistongacha bo'lgan yerlarda Xorazmshohlar hukmdorligi o'rnatildi. Ammo, mamlakatning ichki siyosiy holati mustahkam emas edi. Bu holat Mo'g'ul bosqini paytida yaqqol namoyon bo'ldi.

Asosiy qism: XII-XIII asr boshlarida Xorazm davlatchiligining rivojlanishda muhim bosqich bo'ldi. Bu davrda anushteginiylar sulolasidan chiqqan hukumdorlar Otsiz, Takash va Sulton Muhammad Xorazmshohlar davlatini boshqarishning yanada mukammal tizimi, tartiboti va uslublarini yaratganlar.

Xorazmshohlar davridagi iqtisodiy va ijtimoiy hayotning rivojlanganligi faqatgina yozma manbalarda emas, moddiy manbalarda ham saqlanib qolgan. XII asrning oxiri va XIII asrning boshlarida shoh Takash davrida Xorazm kuchayib sharqdagi eng qudratli davlatlardan biriga aylanadi. Buyuk Xorazmshohlar davrida ilgari cho'lga aylangan Charmanyon vohasidagi madaniy bo'shliq qayta tiklanib, Shohsanam, Zmuhshir, Govurqa'la, Devqa'la kabi qadimiy shahar va istehkomlar qayta jonlanib ketadi. Xorazmshohlar davlatining markazi Gurganch shahri bo'lgan. Bu shaharda hunarmandchilikning barcha sohaları taqqiy etgan, manbalarda 50 turdagi kasb-hunar keltiriladi. Gurganch naqoshlari fil suyagidan va sandal daraxtidan ajoyib naqshlar tayyorlagan, ayollari chevarlikda mohir bo'lgan, ipakchilikda ipakning eng oliy navini yetishtirgan. Binokor quruvchilar tol yog'ochdan sinchli binolar qurganlar. Bu esa tez-tez bo'lib turadigan zilzila vaqti tash tosh va g'ishtli uylarga nisbatan mustahkam bo'lishini taminlagan

Mo'g'ullar istilosiga qadar Gurganch juda obod aholisi gavjum shahar bo'lgan. Zakariyo Qazviyning yozishicha Gurganch Jayhun daryosi bo'yidagi juda katta sharhar bo'lgan. Gurganchda aholi ko'pligidan ko'chalar va bozorlarda odamlar bir biriga urilar, o'tish qiyin bo'lgan [6].

Gurganchda mo'g'ullar istilosi arafasida bo'lgan mashhur arab sayyohi Yoqut al-Hamaviy ma'lumotlariga ko'ra "Men bu shaharni mo'g'ullar zabt etib vayronaga aylantirganda, hijriy 616 - yili (1219-1220) ko'rganman, nazarimda bunday katta bundan ham boy va obod shaharni ko'rmaganman. Biroq mo'g'ullar bosib olgandan keyin buning hammasi tamom bo'ldi. Shaharda mustahkamroq binolargina omon qolgan aholi esa tamoman qirib tashlangan deb eshitdim "[7] degan ma'lumotlarni keltiradi.

Sharqiy yevropa bilan savdning o'sishi natijasida Xorazmshohlar davlatining shimoliy - g'arb tomondagi eng chekka istehkomi bo'lgan Gurganch shahri bu savdning birinchi ahamiyatga ega bo'lgan markazga aylanadi. Gurganch savdogarlari noyob mollarni Bag'dodga shuningdek olis Andalusa hududlariga olib borib sotganlar. Rashididdin Vatvotning Iroqdagi xorazm noibiga maktubida Usmon ibn Ismoil Xorazmiy ismli savdogarga g'amxo'rlik qilishini so'ragan. Abul-Faht Nasr ibn Hasan Shoshiy ismli savdogar Samarqanddan karvon bilan Andalusa hududlariga borib savdo aloqalarini olib borgan.

Xorazmshohlarning harbiy-siyosiy g'alabalari davlatning iqtisodiy qudratiga asoslangan edi. Davlatning iqtisodiy qudratini markazdagi hamda unga tobe mamlakatlardagi pul xo'jaligi tanga zarbxonalari pul muomilasi muhim o'rinda turadi. Birinchi bo'lib xorazmshoh Otsiz Marv va Nishopur hududlarini egallagandan so'ng o'z nomidan tanga zarb etgan. 1167-yilda xorazmshoh

El-Arslon Nishopurni faht etgan bu hududda uning nomi bilan oltin dinor va kumush dirhamlar zarb qilingan. Xorazmshohlarga tobe bo'lgan ko'pgina mamlakatlarda hamda viloyatlarda xorazmshoh nomiga xutba o'qilib, tangalar zarb qilingan. Jumladan quyidagi hududlarni keltirish mumkin: 1195-yilda Kirmon dududi xorazmshohlar davlati tarkibiga kiradi, bu hududa sulton Takash nomi bilan tanga zarb qilingan, Balx hokimi Imoniddin hijriy 603y-ilda, Hirot hokimi G'iyosiddi G'uriy, Bamiyon hokimi Alouddin 1209-yilda, Samarqand hokimi Usmon ibn Ibrohim xorazmshoh nomiga tangalar zarb etgan. Quyidagi shaharlarda xorazmshohlar nomiga tangalar zarb qilingan Movarounnahrda Samarqand, Buxoro, Termiz, Balx, Bamiyon, G'aznon, Peshovar, Qunduz, Niso, Parvon, Shofurkon va boshqa hammasi bo'lib 30 ga yaqin viloyat va shaharlarda xorazmshohlar nomiga tangalar zarb qilingan.

XI-XIII asrlarda Xorazmdagi ko'p shaharlar jumladan Urganch, Kat kabi shaharlar O'rta Osiyoda tipik bo'lgan o'rta asr shaharlari qiyofasiga kiradi. Manbalarda Xorazm shaharlari haqida ko'plab malumotlar saqlanib qolgan. Jumladan, cho'lga yaqin balandlikdagi shaharcha, o'zining katta bozori va jome masjidiga ega bo'lgan Darg'on shahrini aytish mumkin. Yoqut Hamaviy Marvdan Gurganchga kelayotganida bu yerda hijriy 616-yil ramazon oyida (1219-yil noyabrda) bo'lgan[8]. Shu bilan birgalikda quyidagi shaharlar to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Mavakon shaharchasi – Hazoras va Xushmisan shaharlari oralig'ida joylashgan. Govshfanj – Gurganchdan 20 farsak olisdagi chiroyli kata shahar bo'lgan. Xorazm davlatidagi eng yirik shaharlardan biri Buxoro shahri bo'lgan, shahar o'zining hunarmandchilik maxsulotlari bilan mashhur bo'lgan. Hunarmandchilikning to'qimachilik sohasi rivojlangan, ayniqsa zarbof zandanacha qirbos (surp) gazlamalari mashhur bo'lib bu matolarning xaridori olis mamlakatlarda ko'p bo'lgan. Sug'd viloyatining ma'muriy markazi Samarqand shahri bo'lgan. Bu shaharga yer yuzidagi eng go'zal va boy shahar ta'rifi berilgan, shahar qa'la bilan o'ralgan 4 ta darvoza (Bobi Doston, Bobi Ko'hak, Bobi Toq, Namozgoh) orqali kirilgan, sharning ichki qismida qo'rg'oshin quvurlar orqali uylar, hovlilarga suv o'tkazilgan. Samarqand hunarmandlari ayniqsa qog'oz ustalari dunyoga mashhur bo'lgan, Samarqand qog'oziga sifat jihatdan Xitoy qog'ozini teng kelgan. Xitoy sayyohi E.Chu Soy Samarqandga 1218-yilda kelgan shahar sharafiga she'rlar yozgan. Manbalarda Xorazm viloyati qishloqlari haqida malumotlar kam. Yoqut Hamaviy faqat bazi qishloqlarni sanab o'tadi: Harur, Gaznin, Muborak, Bof, Zamaxshar, Farnisafon shular jumlasidandir.

Xorazmshohlar davlatining markazi, asosan Amudaryoning quyi oqimida joylashgan bo'lsa ham, rivojlangan davrlarida, ayniqsa, XIII asr boshlarida shimolda Kaspiy dengizining shimol sohillari, janubida Hindukush tog'lari, sharqda Qashqargacha yetgan. Xorazmshohlar davlati tarkibiga kiritilgan hududlardagi bir qancha shaharlarda ilm-ma'rifat, madaniyat yuksaldi. Movarounnahr, Xuroson, Fors, Ozarbayjon va Iroq o'lkalari o'rtasida madaniy aloqalar kuchaydi[9].

Xulosa

Xulosa qilib aytdanda XI-XIII asrlarda Xorazm va Movarounnahr zaminida hukumronlik qilgan davlati siyosiy tarixi, ijtimoiy hayoti alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Xorazm davlati eng gullab –yashnagan davrda Xuroson Mozandaron G'azna Zamindevor Kirmon Sind Kash Miqron viloyatlari va ulardagi sahar va qishloqlarini o'z ichiga olgan

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. -Т.: 2012. -Б.189.
2. То'rayev Н. О'zbekistonda davlat muassasalari tarixi. (O'quv qo'llanma) BUXORO : B-193

3. Farhod Sultonov, Farruh Bozorboyev O‘ZBEKISTON HUKMDORLARI Toshkent Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti 2007 B-18
4. Farhod SULTONOV. O‘rta asrlar tarixi (O‘zbekiston tarixi) Toshkent Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti 2007 B- 111
- 5 Ziyo Bunyodov "Anushtagin - Xorazmshohlar davlati" (1097-1231) Adabiy-badiiy nashr Toshkent – 1998 B- 135
- 6 Iso JabborOV. Buyuk Xorazmshohlar davlati. Toshkent sharq nashriyoti 1999 yil B-`109
- 7 Farhod SULTONOV. O‘rta asrlar tarixi (O‘zbekiston tarixi) Toshkent Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti 2007 B- 112
8. Юлдошева, Б. М. (2020). XX АСРНИНГ 80-ЙИЛЛАРИДА АТРОФ-МУҲИТ МАСАЛАСИГА ЁНДАШУВЛАР ТАРИХИДАН (БУХОРО ВИЛОЯТИ МИСОЛИДА). *ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ*, (SI-1№ 4).
9. Mirjonovna, Y. B. (2021). The influence of arab caliphate on formation of bukhara urban culture. *Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL)*, 2(08), 28-32.
10. Mirjonovna, Y. B. (2021). CHO‘L SHAMOLLARINING BUXORO SHAHAR TARIXIDA TUTGAN O‘RNI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 637-645.
11. Mirjonovna, Y. B. (2021). Question About the Environment: Has the Historian Studied the Environmental Problem?. *Academicia Globe*, 2(01), 10-17.
- Юлдошева, Б. М. (2021). ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР: ХАЛҚАРО ҲАМЖАМИЯТ МУНОСАБАТИ ВА ТАРИХИЙ ЁНДАШУВ: Юлдошева Бибиражаб Миржонова Бухоро давлат университети докторанти. *Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал*, (5).
12. Иброҳим Кафес ўғли. Хоразмшоҳлар давлати тарихи. -Т.: “Navro‘z”,
- 13 Sagdullayev A. va boshqalar. O‘zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. – Т., Akademiya, 2000-yil.
14. Alimova D.A, Rtveldadze E.V. O‘zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. -Т., “Sharq”, 2001-yil. 211
15. Yuldosheva, B. M. (2022). SOMONIYLAR VA QORAXONIYLAR DAVRIDA BUXORO SHAHAR MADANIYATINING RIVOJLANISHI VA ATROF-MUHITGA MUNOSABAT. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(3), 1307-1313.
16. Юлдошева, Б. М. (2022). ПАХТА МОНОПОЛИЯСИНИНГ БУХОРО ШАҲАР АТРОФ МУҲИТИГА ТАЪСИРИ (XX АСР ДАВОМИДА): Юлдошева Бибиражаб Миржонова, Бухоро давлат университети таянч докторанти. *Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал*, (5), 46-51.

17. Yuldosheva, B. (2023). ORTA OSIYO XONLIKLARINING SIYOSIY TARIXIY GEOGRAFIYASI ANNOTATSIYA. " Экономика и туризм" международный научно-инновационной журнал, 6(14).
18. Yuldosheva, B., & Razikova, M. (2023). XORAZMSHOHLAR DAVLATINING TARIXIY GEOGRAFIYASI. In " ONLINE-CONFERENCES" PLATFORM (Vol. 1, pp. 420-422).
19. Yuldosheva, B. M. ., & Islomova, S. J. qizi . (2023). IX-XIII Asrlarda Movarounnahrning Siyosiy-Tarixiy Geografiyasi. *Miasto Przyszłości*, 41, 132–135.
20. Yuldosheva, B., & Feruza, R. (2023). IX–XIII ASR BOSHLARIDA MOVAROUNNAHRDAGI IJTIMOYIY-IQDISODIY VOQEALAR TARIXIY-GEOGRAFIYASI. *Gospodarka i Innowacje.*, 41, 356-359.
21. Bibirajab Yo`ldasheva, & Sharipova Parizod. (2023). Markaziy Osiyo Tarixida Amir Temur Shaxsining O`rni. *Miasto Przyszłości*, 41, 424–429.
22. Yuldosheva, B., & Muxtorova, S. (2023). O`RTA OSIYONING IBTIDOIY JAMOA DAVRIDAGI TARIXIY GEOGRAFIYASI. *Gospodarka i Innowacje.*, 42, 9-13.
23. Yuldosheva, B., & Rahmatova, F. (2023). SOVET ITTIFOQI TARKIBIDAGI O`ZBEKISTON IQTISODIYOTIGA NAZAR. *Gospodarka i Innowacje.*, 42, 205-208.
24. Bibirajab Yuldosheva, & Guliniso Rashidova. (2023). BUXORO AMIRLIGI VA ROSSIYA ELCHILIK MUNOSABATLARI (XVIII ASRDA). "ONLINE - CONFERENCES" PLATFORM, 1, 348–351.
25. Yuldosheva, B. (2024). The current state of green spaces and their historical changes in Bukhara City. In *BIO Web of Conferences* (Vol. 84, p. 01039). EDP Sciences.